

РАДОМИР СТАНИЋ

**ГРАДИТЕЉСКА ДЕЛАТНОСТ ЗА ВРЕМЕ ХАЦИ-ПРОДАНА
ГЛИГОРИЈЕВИЋА У ЗАПАДНОЈ СРБИЈИ**

Културне и уметничке прилике у време Хаџи-Продана Глигоријевића, које се по прилици, подудара са раздобљем Карађорђа и првом деценијом владавине кнеза Милоша Обреновића, само су делимично истраживане и проучаване у чачанском, рудничком, таковском, драгачевском и ивањичком крају, и то у склопу ширег и комплекснијег интересовања за главна збивања у Србији.¹ У последње време интересовање за истраживање и проучавање архитектонске и сликарске делатности у овој области западне Србије везано је за стручњаке запослене у заводима за заштиту споменика културе и музејима. Теренска истраживања, остваривана кроз планове рада ових установа, обухватала су, некад мање — некад са више система, испитивање, односно снимање споменика из овог периода, за које су се, зависно од личног афинитета, непосредније везивали поједини стручњаци.² Од таквог односа најчешће је и зависио степен сазнања и ниво истражености и проучености ове баштине.

Драгоцене резултате и исходе тематских истраживања дала је реализација пројеката који су финансирале основне заједнице науке

региона Краљево и Титово Ужице. Рад на систематском истраживању споменика у чачанској и ужичкој области којим су руководили млади историчари уметности Ангелина Фолгић—Корјак и Драгиша Мило-сављевић³ у значајној мери су померили границе сазнања о уметничким појавама и личностима с краја XVIII и почетка XIX века. Захваљујући томе, успостављена је доста потпуна научна представа о уметничким споменицима ове епохе, а њихово објективно научно вредновање налази се у завршној фази. Већ сада имамо прилику да, благодарећи резултатима рада старијих истраживача, допуњених испитивачком активношћу млађих историчара уметности, без много ризика изрекнемо научно засноване и поуздане судове о објектима сакралне архитектуре.

Према досадашњим сазнањима, која су, ипак, непотпуна, кристалише се доста сигурно уверење да економски и други услови у деценијама пред први српски устанак нису адекватно пратили тежње народа да се брже и енергичније гради и обнавља градитељска традиција. Сем тога, изгледа да су озбиљне кризе и потреси, које је доживљавала црква у дугом низу година, знатно утицали на спорост у организовању већих неимарских подухвата. За разлику од других крајева, у којима се организованије и интензивније гради, на подручју западног Поморавља још увек влада извесно затишје или, бар, не располажемо са подацима који би нас обавештавали о почецима виднијег и снажнијег градитељског покрета. Осим градње цркве брвнаре у Такову 1791. године,⁴ о чијим облицима, просторном и конструктивном склопу можемо да слутимо на основу изгледа данашњег храма који је плод неколико обнова, није забележено, нити је до сада откривен било који податак који би нас обавештавао о утемељењу или остваривању неког значајнијег грађевинског пројекта, нити у области сакралног, нити профаног грађевинарства. Изненађује, такође, чињеница да се у релативно повољним околностима које су настале 1793. и 1794. године доношењем нових фермана којима Турци Србима дају нове повластице, међу којима и уредбу о слободном подизању и обнављању цркава и манастира, није амбициозније градило у чачанском, милановачком и ивањичком крају. Овакво стање може се објаснити изузетном економском исцрпљеношћу становништва, које је било немоћно да се упусти у градитељске подухвате. Са побољшањем политичких прилика расле су и економске могућности појединих друштвених слојева, из којих се појављују нови ктитори, који ће са читавим живљем одређених крајева приступити рестаурацији старих задужбина или подизању нових здања. У промењивим

и несигурним годинама пред први устанак забележена су прва вредна грађевинска остварења јужно од Чачка и на његовом домаку.

Између 1794. и 1797. године саграђена је црква у Гучи, односно Драгачици,⁵ чији су ктитори прота Милутин Илић, знаменити јунак Карађорђевог устанка, и свештеници Павле Николић и Јован Савић из Горачића. Трогодишња градња овог храма говори или о материјалним тешкоћама с којима су се суочавали ктитори, или, пак, о његовој монументалности. Не знајући како је изгледала ова грађевина, остаје нејасно питање њене архитектонске вредности. Чињеница да се већ после три деценије гради нова црква у данашњем центру Гуче (1828—1831),⁶ указује на то да је храм у Драгачици порушен и запустео пошто је, вероватно, био од трошног материјала, па је у великој пометњи између 1804. и 1810. године, када су вођени бојеви у Драгачеву с Турцима, страдао и престао да културно делује. У нову цркву, као што је познато, пренесен је иконостас из храма у Драгачици, који је 1797. године сликао наш најдаровитији сликар с краја XVIII и почетком XIX века — трагични војвода Петар Николајевић Молер.⁷

Несигурна знања о манастиру Добрачи или Клисурси⁸ између Ариља и Ивањице, чија црква у архитектонско-просторном и конструктивном склопу доследно понавља концепцију ариљског храма св. Ахилија из краја XIII века,⁹ укључују значајан податак да је ова монументална грађевина највећим делом саграђена 1798. године на темељима старијег храма. Ктитор је био јеромонах Јаћим Курлага, потомак чувене старовлашке породице Рашковића. Радове је изводио мајстор Дарије Рашковић из Прилика, чије је име, у улози приложника, забележено у натпису изнад западних врата.

Уочи првог српског устанка овчарско-кабларски манастири налазили су се у разноликом стању. Док су неки били запустели, други су, благодарећи храбрим и предузимљивим монасима, показивали знаке опоравка од дуготрајних недаћа. Тамо где је било организованијих напора и шире подршке, предузимани су кораци за озбиљније грађевинске подухвате. Један од таквих забележен у историји манастира Ваведења. У једном запису каже се да је манастир обновљен 1897. трудом попа Милића Вујовића из Трнаве.¹⁰

Тајанствени манастир Стјеник, несумњиво основан у средњем веку, обновљен је 1802. године, о чему имамо два обавештења. Једно је садржано у документу, тј. молби кнеза и кметова чачанских и пожешких, упућеној београдском везиру Мустафа-паши да им дозволи да направе нову цркву у Стјенику (стара је изгорела). Друго,

пак, сусрећемо у натпису уклесаном изнад северних врата цркве а који гласи: „Храм светог Јована сазида се в лето 1802“.¹¹

Бескрајна и непресушна енергија, коју је српски народ испољио водећи кржаве и судбоносне борбе током првог устанка, дошла је до пуног изражаја у свим областима његове активности. Дирљиве и топле наде, које су полагане у савезнике, биле су потпуно изневерене. Требало је сопственим снагама, готово усамљенички, истрајати, не само на бојном пољу, већ и у свим важнијим облицима национално-државног утемељавања и у области културно-просветног, духовног и стваралачког исказивања и потврђивања. На плану градитељства и сликарства, упоредо са другим делатностима, појављују се облици активности који, из данашње перспективе посматрани, просто задивљују. У ослобођеним и полуослобођеним крајевима отпочиње прилично жива градитељска делатност. У нередовним ратним приликама, у предасима борби, услед непремостивих економских тешкоћа, у недостатку средстава, мајстора и радне снаге, отпочињу, ипак, нови подухвати на обнови и изградњи цркава и манастира и других грађевина. Већ прве године устанка забележени су грађевински захвати, додуше мањег обима, на више цркава, ипак довољно бројних да укажу на једно ново одушевљење и на полет који ће се брзо интегрисати у прави неимарски покрет.

За историју градитељства XIX века веома су значајне појаве и догађаји који се бележе у устаничким годинама на тлу чачанске, милановачке и ивањичке области.

Најимпозантнији догађај свакако представља темељна обнова манастира Обровина, односно градња цркве манастира Вујна под обронцима истоимене планине. Цркву је подигао, 1805. године, Никола Милићевић Луњевица, познати устанички првак, угледни трговац и пријатељ кнеза Милоша Обреновића. Свесрдну помоћ при градњи овог храма пружио му је свештеник Радисав Милошевић из Прислоннице. Знатну материјалну подршку при подизању ове цркве знатних димензија пружио је војвода Милан Обреновић из Бруснице, полубрат Милоша Обреновића, по коме је негдашња Деспотовица добила име Милановац, односно Горњи Милановац. Црква је саграђена у виду једнобродне грађевине са олтарском апсидом у облику полу круга, наосом и припратом. Изнад припрате уздиже се висок осмо-страни звоник. Црква је засведена полуобличастим сводом, који је ојачан луцима ношеним пиластрима. Пажњу скрећу поједини пластични детаљи, као што су фриз слепих аркадица и нарочито антропоморфне и зооморфне представе на звонику, клесане у камену. Па-

дају у очи и изванредно лепо изрезбарена врата на западном зиду цркве, која потичу из времена настанка грађевине. У припрати цркве сахрањен је војвода Лазар Мутап из Прислонице, истакнути јунак из боја на Љубићу 1815.¹²

Храм манастира Вујна несумњиво је један од историсјки најзначајнијих објеката имајући у виду време његовог настанка. Његова вредност је утолико већа што је, као монументално здање са очигледним архитектонским амбицијама, настао у најтежим приликама, у доба када се постављало судбинско питање опстанка, односно када се више мислило на живот и смрт, него на било шта друго. Ова грађевина доказ је изузетне градитељске склоности нашег народа, оданог традицијама и спремног да се у најтежим условима подухвати грађења.

Нешто монументалнија, архитектонски складнија и стилски чистија грађевина јесте црква манастира Годовика код Пожеге, која је на темељима старијег храма грађена, према сачуваном натпису, 1808. године. Грађена зналачки у знаку доследног поштовања градитељских традиција XIV века, годовичка црква својим облицима и племенитим пропорцијама изненадиће сваког познаваоца немарских прилика у доба устанка. За жаљење је што не постоје одређенији подаци о човеку који је ову цркву градио, јер би било за науку веома корисно сазнање о томе одакле је дошао или да ли је из ових крајева овај градитељ, мајстор ретког знања и солидног искуства, иначе мало својственог за ово драматично ратно време.¹³

Могло би се рећи да је права посланица за тему о којој је реч у овом излагању чињеница да је Хаџи-Продан Глигоријевић, угледни старовлашки војвода, био ктитор једне цркве, чиме је, у тој улози, и сам допринео градитељској делатности у доба устаничких неприлика. По избијању првог устанка Хаџи-Продан се, са својом браћом, из Сјенице пребацио у крајеве у којима су, како хроничари кажу, пламтеле борбе. Настанио се у селу Рапчићима, у врху Драгачева, на домаку Ивањице, у пространој пећини званој Шљепаја. Овде, крај пећине Шљепаје, он је 1809. године подигао цркву посвећену Архангелу Михаилу. Немамо података о изгледу првобитне цркве,^{13а} али донедавно очувана зидана грађевина, која је срушена приликом изградње пута Гуча — Ивањица, а представљала је резултат обнове Проданове задужбине, пружала је могућност за сагледавање њених основних архитектонских својстава. Храм је био дуг око шест, а широк око четири метара. У основи била је то једнобрдна грађевина са полукружном олтарском апсидом на истоку; засведена је полуобли-

частим сводом, над којим је двоводни кров. Представљала је јединство са природним амбијентом у који је постављена. Данас су нестали сви трагови негдашњег конака са седам одаја, који је Хаџи-Продан подигао у време изградње цркве. Такође су ишчезли остаци одбрамбених зидова којим је ктитор утврдио своје станиште и светињу, а које је народ звао Хаџијин град.¹⁴

Складношћу пропорција, солидношћу грађења и релативном стилском доследношћу истиче се црква у Горачићима, грађена између 1807. и 1810. године. Њен мајстор је несумњиво познавао архитектонске узорне из прошлости, на које се при градњи овог храма директно угледао. Као једнобродна грађевина са полукружном апсидом на источној страни и слободно конципираним певничким просторима, нижим од подужног брода, горачићка црква спада међу најлепше храмове у западној Србији у времену свог настанка. Просторни склоп, саздан по узору на цркве из XIII века, које стилски припадају тзв. рашкој градитељској школи, чини овај споменик делом мајстора веома упућеног у градитељску вештину. Храм је засведен полуобличастим сводом, а на пресеку подужног брода и транспорта уздиже се маркантна купола која својом пластичном обрадом са спољне стране скреће пажњу. Оспособљен да се промишљено и доследно архитектонски изражава у духу најбољих традиција нашег градитељства, горачићки мајстор је као предложак при градњи ове цркве имао пред очима цркву манастира Тројице на Овчару — једно од најлепших дела познорашког архитектонског стваралаштва у Србији.¹⁵

Црква св. Прокопија у Тијању, саграђена 1810. године, чини мање значајну архитектонску творевину, али вредну грађевинску појаву и својеврсни документ о изузетним напорима локалних ктитора у доба када се тешко могла замислити и спроводити организованија градитељска активност. Скромних димензија и једноставних архитектонских замисли, ослоњених на особености грађења сакралних објеката у југозападној Србији, овај храм употпуњава слику о племенитим напорима и упорним настојањима народа Драгачева да се у историјски прекретничким временима утемеље упоришта духовног живота у који се улазило са слободарским надама и тежњама.¹⁶

У току трајања првог српског устанка, у коме је активно учествовао и Хаџи-Продан, у зависности од прилика и могућности, паралелно је трајао процес грађења и обнављања цркава. Поред наведених цркава монументалних замисли, посебно имајући у виду Вујан и Годовик и других храмова мањих димензија и зиданих од камена, приступа се обнови или целовитом грађењу цркава брвнара.

Црква у Заблаћу, саграђена за време Кочине крајине у доњем делу села, спаљена је пред први српски устанак. Године 1808, по Карађорђевог одобрењу, Аврам Лукић из Рајца, кнез пожешке нахије, подигао је, на месту старе цркве, своју задужбину — цркву брвнара, коју су Турци спалили 1814. године. Данашњи храм грађен је, међутим, између 1871. и 1874. године.¹⁷

Према очуваном натпису, године 1809. саграђена је црква брвнара у Љутовници код Горњег Милановца,¹⁸ а темељну обнову доживела је црква брвнара у Цветкама код Краљева 1812, која је по свему судећи грађена још 1735.¹⁹

У овчарско-кабларским манастирима, у којима се ни у најтежим временима није гасила луча слободоумне духовне мисли, долази до организованих настојања да се обнове или поправе цркве и ћелије и то у време док су још трајале неизвесне и тешке борбе између устаника и Турака. Године 1809. на манастирској цркви у Благовештењу под Кабларом, поред осталих радова, измењен је кровни покривач, што сазнајемо из манастирског катастига — необично важног документа који се чува у манастиру.²⁰ Нешто доцније, када је исход устанка био све безнадежнији, обновљена су још два манастира у овом комплексу. Црква манастира Преображења, која је била пушта преко сто година, васпостављена је 1811. старањем јеромонаха Никифора, а црква манастира Никоље је исте године препокривена — како се каже у једном спису „за владе Ђорђа Црнога, за време игумана Атанасија“.²¹

Свесно заобилазећи у овој прилици збивања у профаном градитељству у раздобљу од 1791. до 1813. године, јер се није сачувао готово ни један објекат у првобитном облику, покушаћемо да укажемо на неке важније моменте у неимарској сакралној активности у времеу од 1813. до 1825, када са историјске сцене нестаје главни актер буне у селу Трнави. Наравно, реч је о истој географској територији.

Одмах се може констатовати да се нови и снажнији полет у српском градитељству појавио после кобног исхода првог српског устанка и наглог посустајања у грађењу и обнављању цркава. Изразито затишје, које је претходило следећој богатијој и садржајнијој градитељској фази, трајало је само неколико година — од 1812. до 1816. Посебно су биле несрећне године 1813. и 1814, када су Турци, у одмазди према народу, палили, рушили и пустошили храмове. Према неким изворима, у ужем чачанском крају спалили су осам цркава.²² Успешни завршетак таковског устанка, Милошево лукавство и веш-

тина у односима са Турцима утицали су на стварање повољнијих услова за развој градитељства. Учвршћивањем кнежеве власти успостављене су нове слободе у обнављању и грађењу цркава. Изузетан и готово беспримеран полет у грађевинарству све се више претварао у покрет, који се развијао паралелно са општим препородом полуослобођене Србије. У научној литератури све до данас није у довољној мери сагледана улога кнеза Милоша у развоју градитељства. У историји српског народа тешко је наћи владарску личност са таквим градитељско-ктиторским склоностима, какав је био кнез Милош.²³ Разноврсним мерама, често силом, али увек непоколебљиво, истрајно и енергично, он је мобилисао све расположиве снаге у земљи у обнављању старих цркава и манастира и грађењу нових. Тражио је и позивао мајсторе изван граница својих нахија, а ови, увидевши да је Милошева Србија, уствари, велико радилиште, радо су долазили и прихватили се великих послова, којих у другим областима Балкана у то време није било у толикој мери. Конзервативних схватања и одан традицијама, кнез Милош је омогућавао послове превасходно градитељима и сликарима из јужних крајева, који су били верни поствизантијским обрасцима, модификованим према укусу и жељама нове клијентеле.²⁴ Доцније ће и овај, један од највећих српских донатора променити своја убеђења и укус, па ће на свој двор доводити академски образоване живописце, а неке цркве и друге грађевине подизаће му градитељи напреднијих и савременијих схватања.

Област рудничке и пожешке нахије, у чији су састав улазили наши крајеви у Милошево доба, имала је изванредан значај па чак и изванредан привилегован статус, вероватно због чињенице што је на овим просторима и организован други српски устанак и што је Милош Обреновић управо овде извојевао пресудне битке за ослобођење Србије. Најзад, одавде су потекле или су се, стицајем околности, нашле најпоузданије личности — одани Милошеви сарадници, према којима је имао ретко поверење. Чачак и Брусница, као административна средишта нахија, имали су повољније услове за развој, мада он у прво време није био тако запажен. Као седиште епархије и као центар рашког сердарства, Чачак је постао једно од најважнијих подручја тадашње Србије. Упоредо са овим значајем ишао је и развој појединих стваралачких делатности.

Благодарећи свим овим условима, а посебно предузимљивости локалних кнежева, сердара, духовника, па и читавог народа, у овим крајевима такорећи одмах после таковског устанка започиње доста жива и богата градитељска делатност. Пошто је од 1813. до 1815. го-

дине страдао велики број цркава од турске одмазде и зулума; најпре се приступа њиховој обнови и поправци. Први значајнији објекат који је постао предмет озбиљнијих обновитељских интервенција, у пролеће 1816, била је црква св. Благовести у Трнави,²⁵ код које је 1814, дакле пре 175. година, подигнута Хаџи-Проданова буна. Пошто је била „попаљена и повређена, а келије све до основанија порушене“, како наводи Јоаким Вујић,²⁶ црква је обновљена и припремљена за свечаност која је код ње одржана на Цвети, 3. априла 1816.²⁷ Овом великом свечаношћу, на којој је учествовао и сам кнез Милош Обреновић, обележено је ослобођење од петовековног робовања под Турцима. Те године војвода Никола Луњевица, познат као ктитор манастира Вујна, обнавља цркву у Мојсињу, која је страдала поткрај првог устанка. Уз њу, како извори наводе, подиже већи дрвени чардак који се као ни црква није сачувао.²⁸

До извесне мере је нејасно време настанка цркве брвнаре у селу Брезни код Горњег Милановца. Према једном, непоузданом и недовољно читљивом запису, црква је саграђена 1814. или 1817. године. Уколико је прва година тачна као време настанка ове једне од најлепших цркава брвнара од које су очувана изванредно украшена врата, онда би то за историју српског неимарства с почетка XIX века било веома значајно. Јер, није забележено да је те године у западној Србији, када је било време најжешћих турских зулума, саграђена било која црква.²⁹

Пре него што је постао ужички владика са седиштем у Чачку, Никифор Вукосављевић — Максимовић започео је 1817. године обимну обнову манастира Сретења на Овчару, коју је завршио 1818, што је забележено у натпису изнад улазних врата. Овај предузимљиви и енергични духовник извршио је и обнову манастира Преображења. Исте године је личним заузимањем и новчаном помоћи кнеза Милоша обновљен је манастир Никоље код Овчар Бање. Овом приликом Милош је показао захвалност и штедрост према манастиру одужујући му се за безбедни боравак своје породице у немирним устаничким данима. Поклонио му је једну воденицу у Пријевору, која је све до данас очувана као једна од најстаријих и најлепших грађевина ове врсте у овом крају.³⁰

Да су поједине Милошeve задужбине у градитељском погледу достигале висок квалитет и остваривале чистоту стилског схватања, сведочи црква св. Саве у Савинцу код Такова. Настала 1819. године, ова црква је била једна од најомиљенијих Милошевих задужбина. Градитељ храма био је Милутин Гођевац, у то време свакако један

од најспособнијих и најангажованијих мајстора, које су запослили кнез Милош и његови сарадници.³¹ Заједно са горачићком и тополском црквом, савиначки храм по свом архитектонском концепту улази у круг куполних грађевина, којих је у прве две деценије XIX века било свега неколико. Грађена веома солидно од таковског лепо обрађеног ружичастог пешчара, са очигледном оданошћу према рашким традиционалним конструктивним и просторним решењима, ова црква представља значајан објекат за праћење развоја наше градитељске мисли у XIX веку. Њену архитектонску лепоту уочио је још 1820. године Вук Стефановић Караџић записавши у часопису „Даница“: „И ова црква има кубе, и сва је од камена срезана каквог да је од сира“.³²

Према подацима који нису сасвим прецизни, око 1820. године господар Јован Обреновић саградио је у Чачку скромну „од плетера и ћерпича“ цркву, која је срушена око 1870.³³ По прилици у исто време, дозволом кнеза Милоша, подигнута је црква у Миоковцима, за коју Јоаким Вујић каже да је „нова, велика обаче от дрва и ћерпича начињена“.³⁴ Према натпису на садашњој цркви, која се по архитектури знатно разликује од првобитног храма, цркву је саградила кнегиња Љубица, 1815. године, у част победе на Љубићу.

Од 1819. па до 1825. године, до када нас у овој прилици и занима градитељска активност у западној Србији, обновљено је или ново саграђено више цркава, од којих истичемо следеће: црква св. Тројице у Бјелуши код Ариља, настала између 1818. и 1819;³⁵ храм св. Петра и Павла у Сирогојну на Златибору, коју је 1821. саградио рујански сердар Јован Мићић, одани Милошев сарадник;³⁶ црква св. архистратига Михаила у Стапарима више Ужица из 1820;³⁷ храм св. Петра и Павла у Горњој Добрињи, родном месту кнеза Милоша, који је ову цркву 1822. подигао у спомен свом оцу Теодору.³⁸ Те године саграђена је лепа црква брвнара у пожешком селу Горобиљу,³⁹ а црква у драгачевском селу Котражи обновљена је 1822. када је старији храм знатно проширио угледни полковник Илија Поповић.⁴⁰

Како су године даље протичале, тако је развој грађевинарства добијао у замаху. Консолидацијом власти и економских прилика, све се више улазило у фазу у којој се постепено уводе ред и извесна боља организованост у избору и ангажованости мајстора, али и у вођењу надзора и извођењу радова на обнови и изградњи, не само црква, већ и других грађевина. Кнез Милош је, како је већ наглашено, грађевинској делатности поклањао изузетну пажњу, и то не само издашном помоћи и личним увидом и контролом извођења радова,

већ посебно укључивањем и задуживањем већег броја својих сарадника у реализацију градитељских подухвата. Он их је подстицао, а често и приморавао, да се свесрдније и прилежније ангажују у овим пословима. Његова браћа, господар Јован и господар Јеврем, били су му драгоцени помагачи и ослонци при подизању појединих грађевина, а Васа Поповић, обор-кнез Пожешке нахије, један од најприснијих и најповерљивијих сарадника и извршилаца његових налога у својој области, нарочито у грађевинским пословима.⁴¹ Уосталом, он је у свакој нахији имао поверљиве и одане људе, који су му вољно или невољно помагали у већим градитељским подухватима. Нашавши се у директној зависности од кнежеве воље, црквени великодостојници најчешће су били сагласни у спровођењу Милошевих замисли у обнављању и грађењу храмова. По његовим налозима ангажовани су протомајстори, склапани контракти, утврђиване цене радова, а не ретко утврђиване, не само димензије, већ и просторно-архитектонски и конструктивни склопови цркава. Држећи тако готово све у својим рукама, могло се и очекивати спровођење једног чврстог система грађења, у коме готово ништа није измицало кнежевој пажњи и пажњи његових кључних доглавника.

Још је неколико лепих црквених грађевина настало на ширем чачанском подручју, где је, иначе, у протеклим деценијама грађевинска делатност била плодна. Пратећи хронолошким редом њихов настанак или обнову преко расположивих архивских или других података, суочавамо се 1823. године са молбом удовице Рака Љевајца, храброг учесника оба устанка, да се обнови задужбина њеног мужа — црква у Заблаћу.⁴² Већ после три године црква је обновљена. Стара, неистражена и стога још увек тајанствена црква у Бањи Горња Трпча била је 1824. године предмет темељне обнове, коју је извршио Никит Милинковић.⁴³ Иако скромних димензија, ова грађевина, зидана од камена и несумњиво средњовековног порекла, захтевала је озбиљније захвате при обнови, који су спретно изведени вероватно од стране локалних мајстора.

Није само помена вредна стара црква у селу Бресници, која је изнова грађена 1825. године, већ заслужује осврт због својих племенитих пропорција, солидности грађења и због чињенице да је њен мајстор, Коста из Охрида, уклесав своје име у натпису којим се верници обавештавају о настанку њихове богомоље. Ради се о истакнутом мајстору, који је у време кнеза Милоша саградио више објеката.⁴⁴

Најзад, могли бисмо овај каталогски преглед нових и обновљених цркава завршити са још три храма. Први је црква у Ласцу, која је започета 1825. а завршена 1826;⁴⁵ друга је црква св. Јована у Каони, настала између 1825. и 1827,⁴⁶ а трећа — црква брвнара у Прањанима, завршена 1827. године.⁴⁷

Сваки истраживач сакралне архитектуре било којег периода морао би се забавити проблемима стила, што се не може избећи ни када је реч о градитељству западне Србије у време Хаџи-Продана Глигоријевића. Одмах се може рећи да архитектура у овом делу Србије, колико из оданости према прошлим временима — толико и из доследности, па и релативне стваралачке немоћи и конзервативизма, ни за длаку није излазила из оквира старих стилских образаца, ослоњених на наслеђе византијске, рашке и моравске школе и домаће немарске традиције неодређеног стила.

Докази о способностима пратомајстора и њиховој градитељској зрелости, осећању стила и смислу за техничку солидност могу се уочити само на неколико објеката. Остале грађевине, обнављане или подизане у тешким, па и убогим условима, одавале су неукост мајстора, недостатак искуства и одсуство било какве стваралачке имгинације. То, наравно, не умањује значај читавог низа цркава које су једина преостала сведочанства градитељске делатности овог времена. То је део наше немарске баштине, у којој препознајемо нашу жилавост у одлучности да очувамо свој национални и верски идентитет.

Данас када обележавамо 175-годишњицу историјског догађаја чији је главни актер био Хаџи-Продан Глигоријевић, ваљало би да сами себи ставимо у задатак да, поред осталог, боље истражимо и проучимо ова знамења и да их максимално заштитимо. Тиме бисмо се одужили неуморним и прегнаним ктиторима и градитељима, али и трајно одали пошту многим игуманима Пајсијима и ђаконима Авакумима, који су у најтежим временима чували и сачували ове светиње, данас драгоцене културно-историјске споменике.⁴⁸

НАПОМЕНЕ

1. Б. Вујовић, „Уметност обновљене Србије (1790—1848)“, Београд, ИРО „Просвета“ и Републички завод за заштиту споменика културе, Београд, 1986. Овде је сва старија литература која се односи, не само на уметност Србије као целине, већ и подручја између Чачка, Горњег Милановца, Титовог Ужица и Краљева.
2. Р. Станић, „Градитељство и сликарство из краја XVIII и почетка XIX века у пределима око Чачка“, Зборник радова Народног музеја, X, Чачак, 1980, 5—49.
3. Носилац ових истраживања је Републички завод за заштиту споменика културе Србије.
4. М. Коларић, „Класицизам код Срба. Грађевинарство“, Београд, св. 2, MCMLXVI, 22.
5. Ј. Вујић, „Путештвије по Србији“, I, Београд, 1901, 209—211.
6. М. Д. Протић, „Драгачево и његови славни синови“, Ниш, 1940, 35—40; Р. Станић, „Градитељска делатност у Драгачеву и околини крајем XVIII и почетком XIX века“, „Октобар“, 53/54, Краљево 1970, 24.
7. А. Фолгић—Корјак, „Црква св. архангела Михаила и Гаврила у Гучи“, Зборник радова Народног музеја, X, Чачак, 1979, 78—95.
8. М. Д. Протић, „Добрачки манастир Св. арханђела у Моравичкој клисури“, Битољ, 1939.
9. Р. Станић, „Делатност Завода за заштиту споменика културе у Краљеву од 1965. до 1975. године“, „Рашка баштина“, 1, Краљево, 1975, 316—317.
10. Д. С. Поповић, „Манастир Ваведене“, Зборник радова Народног музеја, IV, Чачак, 1973, 30.
11. З. Симић—Миловановић, „Трагови манастира Стјеника у планини Јелици“, „Старинар“, н. с. Београд, 1950, 237—242; Р. Станић, „Непознати запис из Жељевице“, Саопштења Републичког завода за заштиту споменика културе, X, Београд, 1974, 111; исти, „Градитељство и сликарство...“, 18.
12. Ј. Вујић, „Путештвије по Србији“, II, 146—147; Ђ. Мано—Зиси, „Неколико старих српских цркава“, „Старинар“, VIII/LX, Београд, 1933, 240—243.
13. Ј. Вујић, „Путештвије по Србији“, I, 216—217; Д. Лапчевић, Гласник Географског друштва, 7—8, Београд, 1922, 182—183; „Археолошки споменици и налазишта, I, Западна Србија“, Београд, 1953, 108—110; С. Ђорђевић, „Црква св. Ђорђа у Годовику“, „Рашка баштина“, 2, Краљево, 1980, 339—343.
- 13а. Црква је била од дрвета. Уп. Ф. Кание, „Србија, земља и становништво од зимског доба до краја XIX века, Београд, 1985, књ. I, 590.
14. М. Д. Протић, „Трнавски мученици“, Битољ, 1939, 38; М. Ристић, „Стари Влак“, Београд, 1965, 110, 112—113, 272—279; М. Д. Протић, „Књига о Ђакону Авакуму“, Београд, 1968, 123—125.
15. М. Д. Протић, „Драгачево и његови славни синови“, 30—32; Р. Станић, „Црква у Горачићима“, „Чачански глас“ од 28. фебруара 1969, 8.
16. М. Д. Протић, нав. дело, 53—54; Р. Станић, „Архитектонски и сликарски споменици“, „Градац“, 85/86, Чачак, 1989, 45—48.
17. В. Тошић, „Мрчајевци и околина“, Мрчајевци, 1978, 197—198.
18. Д. С. Павловић, „Цркве брвнаре у Србији“, Београд, 1962, 145.
19. Р. Станић, „Иконостас цркве у Цветкама“, Зборник радова Народног музеја, III, Чачак, 1972, 33—54.
20. М. Чанак — Медић, „Благовештење под Кабларом“, Саопштења, IX, Београд, 1970, 200.
21. Ф. Каниц, „Србија, земља и становништво од римског доба до краја XIX века“, књ. I, Београд, 1985, 529.
22. В. Тошић, нав. дело, 197.
23. Р. Марковић, „Задужбине кнеза Милоша“, „Просветни гласник“, III—IV, Београд, 1942.
24. М. Коларић, „Грађевине и грађевинари Србије од 1790. до 1839. године“, Зборник Музеја првог српског устанка, 1, Београд, 1959, 5—58.

25. Р. Станић, „Манастир Трнава“, „Наша прошлост“, 1 — 2, Краљево, 1969, 6.
26. Ј. Вујић, „Путешествије по Србији“, I, 196.
27. Р. Станић, нав. дело, 6.
28. Д. Милић, „О делатности једног истакнутог носиоца трговачког капитала Николе Милићевића — Луђевице (1767—1842)“, Зборник Музеја првог српског устанка, II, Београд, 1960, 63.
29. Д. С. Павловић, нав. дело 121.
30. В. Стефановић—Караџић, „Почетак описанија српски мамастира“, „Даница“, забавник за годину 1826, Веч, 1826, 10; М. Д. Протић, „Драгачево и његови славни синови“, 21; В. Петковић, „Преглед црквених споменика кроз повесницу српског народа“, Београд, 1950, 223.
31. Р. Станић, „Савинац, задужбина Обреновића“, „Наша прошлост“, 1—2, Краљево, 1967, 78—88.
32. Вук Стефановић — Караџић, нав. дело, 24.
33. Ј. Вујић, „Путешествије по Србији, I, 200; Д. С. Поповић, „Историја чачанске гимназије 1837—1937“, Чачак, 1938, 38.
34. Ј. Вујић, „Путешествије по Србији“, II, 150.
35. Р. Станић, „Конзерваторска открића“, Зборник радова Народног музеја, VII, Чачак, 1977, 68.
36. Р. Станић, „Ктиторска делатност сердара Јована Мићића“, „Ужички зборник“, 10, Титово Ужице, 1981, 332—336.
37. Р. Станић, нав. дело, 328—332.
38. М. Коларић, „Класицизам код Срба. Грађевинарство“, 25.
39. Д. С. Павловић, нав. дело, 133.
40. М. Д. Протић, нав. дело, 45—46.
41. Д. С. Поповић, „Василије — Васа Поповић главни кнез пожешке нахије (1819—1832)“, Зборник радова Народног музеја, II, Чачак, 1971, 74.
42. В. Тошић, нав. дело, 206—208.
43. Р. Станић, „Црква у Горњој Трепчи“, „Чачански глас“ од 29. новембра 1968.
44. Р. Станић, „Стара црква у Бресници“, Зборник радова Народног музеја, II, Чачак, 1971, 97—107.
45. Ј. Вујић, „Путешествије по Србији“, I, 193—194.
46. Р. Станић, „Конзерваторске белешке“, Зборник радова Народног музеја, V, Чачак, 1974, 16, 26.
47. Д. С. Павловић, нав. дело, 160.
48. Овај реферат је највећим делом заснован на резултатима истраживања објављеним у студији Р. Станић, „Градитељство и сликарство из краја XVIII и почетка XIX века у пределима око Чачка“, Зборник радова Народног музеја, X, Чачак, 1980, 5—49. Они су допуњени најновијим подацима и научном литературом.